

Lubomír E. Havlík, Slovanské státní útvary raného středověku, Academia Praha 1987, 250 stran, 2 mapy.

Kniha má podtitul "Politické postavení, společenská a vládní organizace státních útvarů ve východní, střední a jihovýchodní Evropě od 8. do 11. století". Pilný badatel do ní uložil výsledky svého mnohaletého výzkumu dějin Velké Moravy a počátků ostatních slovanských států v období tzv. raného feudalismu.

Z předmluvy se dovídáme, že tato práce měla původně větší rozsah a že jeho omezení vedlo ke zhuštění textu a k výběru informací pramenů. Vypuštěny byly kapitoly o přechodném období před vznikem feudálních vztahů a státu a o historio-graphickém pojetí geneze feudalismu a státu v dějepisectví jednotlivých slovanských národů. Práce se opírá především o interpretaci pramenů. Autorovi šlo zejména o "postižení vývoje skladby společenských vztahů a způsobu vlády v období vzniku a počátků raného feudalismu a raně feudálního státu ve slovanském prostředí" (s. 7). Spis se převážně zabývá již utvořenými nebo formujícími se feudálními státy 8.-11. století.

V úvodní kapitole autor píše, že světová historiografie nemá dosud práci, která by se zabývala zejména společenskými stránkami vývoje ve sledované oblasti a době. Za takovou práci nepovažuje zřejmě ani spis H. Łowmiańskiego o hospodářských základech vzniku slovanských států (1953), ani jeho velké dílo "Początki Polski" (I-V, 1963-1973). Vytýká tomuto historikovi, že se zaměřil na vysvětlení problematiky vzniku a raného vývoje slovanských států, "aniž však věnoval více pozornosti vývoji společenských vztahů" (s. 8). Podrobné studium velkého díla H. Łowmiańskiego včetně jeho dvou posledních posmrtně vydaných svazků (VI, 1-2, 1985), které L. Havlík necituje, mne utvrdilo v přesvědčení, že tato výtka není oprávněná.

Pozoruhodná a do značné míry originální je Havlíkova dispozice rozsáhlé látky. Autor sám uvádí, že jednotlivé kapitoly řadil "spíše podle pásem daných jak migrací, tak intenzitou styků s oblastmi jiho- a západoevropskými, východními a severskými". Rozeznává tři slovanské oblasti: 1) východoevropskou (východoslovanskou), 2) oblast středního a dolního Podunají a Balkánu, 3) severozápadní slovanskou oblast (s. 8-9). Podle těchto tří oblastí rozdělil výklad do tří oddílů. Do prvního ("Východoevropští Slované") zařadil Rusy-Poljany, Severjany, Drevljany, Dregoviče, Kriviče, Slověny, dále Radimiče, Vjatiče, Tiverce, Uliče, Chorvaty a Duleby-Volyňany a pojednal o počátcích Kyjevské Rusi. Do druhého oddílu nadepsaného "Slované v Podunají a na Balkáně" zařadil vedle Slovanů jižních (Slované v Mocsii a v Makedonii, Bulhaři, Slované v Potisí a v Dácii) také část Slovanů západních (Moravané ve středním Podunají - Velká Morava), po nich pak opět další jižní Slovany (Chorvaté v Dalmácii a Dolní Panonii, Srbové na Balkáně). Třetí oddíl, nadepsaný "Severozápadní oblastí Slovanů", obsahuje 5 kapitol: 1) Vislané, Polané, Slezané, Mazovšané, Lendici - Polsko prvních Piastovců, - 2) Lužici, Veleti a Pomořané, - 3) Obodrité, - 4) Čechové, Lučané, Lemúzi; Chorvaté - Zličané; Doudlebi - Čechy prvních Přemyslovců, - 5) Srbové a Glomači. Zde jsou tedy zastoupeni všichni západní Slované s výjimkou Moravanů, které autor spojil s jižními Slovany.

Toto rozdělení má dvě nevýhody: jednak je v rozporu s chronologií postupného vzniku jednotlivých slovanských států, které se formovaly od poloviny 8. do 10. století

postupně v povšechném směru z jihu na sever (a ne z východu na západ, resp. ze severu na jih), jednak porušuje svazky států etnicky příbuzných a geneticky souvisejících. Zvláště je to patrné na příkladu Moravanů, odtržených od Čechů, Poláků a jiných západních Slovanů a zařazených do skupina "Slovanů v Podunají a na Balkáně". Snad to souvisí s názorem autora o "pravděpodobnosti" domněnky, že "nositelé jména Moravanů, kteří vykazují prvky habitu odlišné od evropského prostředí, žili předtím východněji, ovládli dolní a potom střední Pomoraví, kde nastolili své panství, které rozšířili na zbylé území Moravy" (s. 63). Nesdílím tuto domněnku. V otázce směru příchodu Slovanů na Moravu souhlasím s míněním těch autorů, kteří soudí, že hlavní masa slovanského lidu přicházela na Moravu od 2. poloviny 5. století Moravskou bránou ze severu a severovýchodu, tj. z horního Poodří a Povislí a z Moravy se pak rozlévala širokým proudem do Čech a s menším rozmachem na Slovensko (H. Łowmiański, *Początki Polski II*, 1964, s. 328; G. Labuda, *Fragmenty dziejów Słowianszczyzny zachodniej I*, 1960, s. 79-80). Proto se domnívám, že Moravané obsadili nejprve střední Pomoraví s přítoky této řeky a odtud se šířili na jih do dolního Pomoraví a k Dunaji a ne naopak. Autor v souvislosti s tím tvrdí, že "Moravou bylo od 9. století označováno území mezi Jeseníky... a severním břehem Dunaje, neboť ještě r. 1012 se uváděla Štokrava (Stockerau) jako místo na hranicích Moravy a Bavorů" (s. 64). To je však stav z doby mnohem pozdější. Původní knížectví Mojžírovo nebylo tak rozsáhlé. Na důkaz, že sahalo až k Dunaji, se autor dovolává označení "Moravané nad Dunajem" v salcburském spise *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (s. 10), sdíleje tradiční omyl starší historiografie, že citovaný text, pojednávající o vypuzení Přibiny Mojžírem z Nitry, nazývá Mojžíra "dux Moravorum supra Danubium". Poslední dvě slova se však vztahují k následujícím slovům "venit ad Ratbodum", nikoli k předchozím "duce Moravorum". (Podrobněji jsem odůvodnil tento výklad ve sborníku *"L'Europe aux IXe -XIe siècles, Varsovie 1968*, s. 175 n; H. Łowmiański, *Początki Polski IV*, 1970, s. 101, tento výklad převzal.)

V jednotlivých kapitolách zachovává autor trichotomii. Nejprve podává stručný přehled obecných dějin příslušného politického útvaru ("politické postavení"), po němž následuje výklad o společenských poměrech a o vládní organizaci toho kterého státu. Přehledy politických dějin jsou vcelku výstižné, i když spisovatel byl nucen vynechat tu a tam i události dosti významné. Tak např. v přehledu dějin Kyjevské Rusi chybí zmínka o prvním pokusu christianizace na Rusi (doloženém encyklikou patriarchy Fólia z r. 866), v kapitole o Bulharech se čtenář nedoví nic z jejich dějin 8. století, ač již tehdy se formovaly základy státního zřízení Bulharů. Někdy čtenář postrádá přesnější rozlišení předstátních útvarů od státních. Tak např. na s. 12 píše spisovatel, že státní útvar Kyjevské Rusi se "počal vyvíjet" teprve usazením Olega v Kyjevě, ale předtím mluví o "mladém ruském státním útvaru" již k r. 839 (s. 11). O Slovanech v Moesii píše autor, že se tam v 7. století rozvíjel svaz 7 menších slovanských knížectví a knížectví Severů a že pod vedením "turkutských Bulharů" vznikla r. 681 "jakási federace Bulharů a Slovanů" (s. 35), ale ponechává čtenáře v nejistotě, kdy se v této federaci počalo vyvíjet zřízení státní. Autor jen poznamenal, že označování tohoto útvaru slovy "Bulhaři a Slované" mizelo až v 9. stol., kdy se "dokončovala přeměna říše ve státní útvar jednotného etnického charakteru, ve stát slovanský" (s.

35). Mnoho politických útvarů, o nichž spisovatel pojednává, nepřestoupilo vůbec práh státnosti (např. v Dácii, Polabí a Pobaltí). Havlíkovo stanovisko k otázce státního zřízení polabských Slovanů (zejména svazu Luticů) není zcela jasné. Výslovně mluví autor o "státním útvaru" Glomačů (s. 191), kdežto např. u Suselců (Sysle) hovoří jen o "politickém útvaru" (tamtéž).

K nejlépe zpracovaným kapitolám patří stat' o Velké Moravě, kde se autor mohl opřít o řadu svých dřívějších studií. Zdá se, že příliš nevěří pozdní zprávě o oficiální christianizaci Moravy r. 831 pasovským biskupem Reginharem (*Notae de episcopis Pataviensibus*); píše opatrně, že zásluhy o ni "si připisovalo zejména pasovské biskupství" (s. 64). Zřízení panonského arcibiskupství se sídlem v Sirmiu (přesněji: jeho obnovení) klade autor do let 869-870. Správně uvádí, že Metodějovou intervencí "nevešla tato církevní instituce v život" a že teprve "pod mocenskou záštitou Svatopluka... našlo obnovené arcibiskupství domov na Moravě" (s. 65). L. Havlík neuznává vazalský závazek Svatopluka k císaři Karlu III. a soudí, že při jednání na kopci Comianus r. 884 se Svatopluk "tzv. mezinárodní věrností" zavázal císaři, že nenapadne jeho državy (s. 66). Výklad, že císař "jako světský představitel římského univerza naplnil ve světské sféře předchozí patronanci jeho duchovní hlavy r. 880 a uznal Svatopluka co vysoce postaveného vládce římské oikumeny vedle impéria" (s. 66), je příliš násilný a proto nepřesvědčuje (autor se domnívá, že výraz "homo" měl zde význam "vynikajícího člověka" - viz pozn. 46).

O prvním historickém knížeti Čechů Bořivojovi soudí autor, že nebyl domácího rodu, podléhal svrchovanosti "svého" krále Svatopluka, na jehož dvoře přijal křest (podle autora asi 878-879), a byl pověřen vládnout "lidu jemu svěřenému"; zřejmě šlo o "dosazeného Svatoplukova místokrále" (s. 67). Ale obě legendy, jichž se spisovatel dovolává - Kristiánova i legenda "Diffundente sole" (která je pozdním výtahem z Kristiána) - považují Bořivoje zřejmě za knížete domácího českého rodu (Přemyslovce). Ani dovolávaný Kosmas I, 10, 14 neponechává čtenáře v pochybnostech o tom, že Bořivoj pocházel z domácí dynastie Přemyslovců. Jiná je věc, že byl politicky podřízen Svatoplukovi, který se po jeho smrti ujal dočasně přímé vlády v Čechách.

Z konfrontace několika pramenů snaží se autor dovodit, že teprve po r. 919 a před maďarským nájezdem do Saska v l. 924-925 došlo nejprve k obsazení jižního Nitranská Maďary a krátce potom k "poplatnosti Moravanů, spojené snad s koncem vlády mojmírovské dynastie" (s. 68-69). Otázka politických osudů Moravy v 10. stol. zůstává nadále sporná. Názor, že Vratislav I. vládl i na Moravě, souvisí podle autora se záměnou Vratislava I. s Vratislavem II. (s. 184, poz. 51). Dějiny Moravy sleduje spisovatel až do poloviny 11. století. Připojení Moravy k českému státu datuje správně až do doby po smrti Boleslava Chrabrého.

Pozoruhodný je výklad, podle něhož označení franských letopisů "ineffabilis munitio, urbs antiqua Rastizi, civitas munitissima" se týkala města jménem "Morava" (grad Morava), podle něhož (a nikoli podle země) byl titulován i Metoděj (s. 75). Spisovatel soudí, že pravděpodobně šlo o hradištní komplex u Mikulčic (s. 83, poz. 207).

Nitranský kníže Pribina byl podle autora (s. 95) levoboček (*privignus*) "patrně mojžírovský", což lze sotva prokázat - stejně jako mínění, že byl "vlastně údělným knížetem" (s. 64).

Karantánie představovala ve 2. polovině 9. století podle autora "zvláštní státní útvar v rámci franské říše", označovaný jako *regnum* (s. 85). Nedocněna zůstala po mém soudu státní povaha politické organizace Slovanů v Karantánii již ve 2. polovině 8. stol. Byl to chronologicky první státní útvar slovanský (vévoda Borut a jeho křesťanští nástupci).

Důkladně je zpracována také kapitola "Čechy prvních Přemyslovců". Knížete Prinoslava (*Ann. Fuld. ad 898, nikoli 896*) nelze po mém soudu klást do Čech, jak se autor dohaduje (s. 168). "*Vicinius subregulus*" (*Widukind II, c. 3*), kterého porazil Boleslav I., byl prý pravděpodobně kníže zlický a zpustošeným městem Stará Kouřim (s. 169). To je však v rozporu se skutečností, že zlického knížete si podmanil už kníže Václav, takže Zlicko již nebylo "sousedem" českého státu. Naproti tomu souhlasím s výkladem, že "*urbs Nova*" (*Widukind III, c. 8*), totožná se "*suburbium Niuunburg*" listiny Oty I., je předměstím pražského hradu (*Flodoardova "magna urbs Proada"*). Věčný spor, co Thietmar mínil slovy "*regnum sibi ablatum*" (území odňaté Boleslavovi II. Měškem I.), autor nerozřešil. Soudí, že "mohlo jím být Slezsko, i když lze připustit též Krakovsko" (s. 171).

Těžiště spisu není však ve stručných přehledech politických dějin jednotlivých skupin Slovanů, nýbrž v popisu jejich společenského zřízení a vládní organizace v období raného rozvoje feudální společnosti ve slovanském prostředí. Těmto otázkám je také věnována převážná část většiny kapitol. Autor tu sebral veliké množství historického materiálu, roztríděného podle dílčích oblastí Slovanů, což ovšem čtenáři ztěžuje komparativní hodnocení stejných nebo podobných společenských a vládních struktur jednotlivých států. Svou metodu nazývá autor "syntetickou analýzou" (s. 207). Domnívám se však, že syntéza převládá. V recenzi se musím omezit jen na několik poznámek.

Vládní soustavu Veletů za knížete Dragovíta (789) autor charakterizuje jako "přechodnou etapu formování státního útvaru" (s. 141). Dovolává se v poznámce 120 mé studie "Počátky státu veletského" (*PHS 5, 1959*), v níž však nemluvím o formování státního útvaru Veletů v té době, nýbrž o "jedné z posledních fází předfeudálního společenského zřízení u Veletů" před vznikem státu (s. 17).

Mám však dnes pochybnosti o tom, lze-li vůbec mluvit o "veletském státním útvaru" (s. 142) jako politickém celku. Po studiích J. Nalepy a G. Labudy nelze již tvrdit, že jméno Luticů bylo "synonymem Veletů" (s. 137). Název Veletů (*Weletabi*) jako zvláštní skupiny polabských Slovanů (odlišné např. od Obodritů) se objevuje v pramenech od r. 789, kdežto jméno Luticů je známo teprve od sklonku 10. století (po velkém povstání Slovanů v r. 983) a lpí jen na čtyřech kmenech severní skupiny Veletů (*Chyžini, Čezpěňané, Dolenci, Rataři*). Obě skupiny Veletů je třeba rozlišovat. Dějiny jižní skupiny známe částečně již od konce 8. stol. Tvořili ji Havolané čili Stodorané se sousedními kmeny v údolí Havoly a Sprévy. Havolané měli svá kmenová knížata. Naproti tomu pro severní skupinu Veletů (*Lutice*) je charakteristické zřízení sněmovní bez centrální vlády knížecí, ale s ústředním kultem Svarožiče

v Řetře. Názory o zániku knížecí vlády u těchto Veletů v 10. století (s. 142) postrádají pramenný základ.

V závěru svého spisu zaujímá autor stanovisko k teorii o tzv. syntézách prvků společenských řádů, která se snaží vysvětlit typologické rozdíly ve vývoji společnosti v západní a východní Evropě. Zatímco vznik západoevropských států byl výsledkem syntézy germánské vojenské demokracie s římským prostředím, slovanské státy se formovaly podle autora na základě "syntézy slovanské vojenské demokracie s prvky byzantského a východního prostředí a teprve vlastně koncem raného středověku docházelo i k propojení se západoevropskými, resp. římsko-franskými prvky" (s. 202). Při utváření raně feudální společnosti ve střední, východní a jihovýchodní Evropě šlo o "primární fázi raného feudalismu", která krátkodobě proběhla i v prostředí římských provincií obsazených germánským etnikem. Dlouhé trvání měla tato fáze v zemích Východu; proto se často (nepřesně) hovoří o tzv. východním typu raného feudalismu v protikladu k západnímu, ač podle autora jde jen o dvě chronologicky následné fáze raného feudalismu. Rysy druhé (progresivní) fáze raného feudalismu, který byl označen jako "západoevropský", nabývaly ve slovanském prostředí převahy - soudí autor - až počátkem vyspělejšího středověku. Slovanské oblasti procházely v 8.-10. století většinou primární fází raného feudalismu (s. 203).

Po stránce vývoje státu uvažuje spisovatel o třech, resp. čtyřech etapách, které začínají přechodným obdobím od vojenské demokracie a končí vytvořením stabilizovaných útvarů raného středověku. První etapa spadá podle něho do období usazování Slovanů v nových oblastech a vytváření nových politických organizací. Jde o konečné stadium vojenské demokracie před vytvořením státu. V jednotlivých oblastech trvalo toto přechodné období nanejvýš dlouhou dobu. Sem řadí autor svazy knížectví severně od dolního Dunaje v 6.století, Sámovu říši v 7. století, slovanskou heptarchii v Mocii a knížectví Severů v 8. století a balkánských Srbů trvající do první třetiny 10. věku; dále pět knížectví v Čechách 9. století, útvary Veletů a Obodritů do počátku 9. stol., knížectví Vislanů, Slezanů, Polanů, Mazovšanů, Lendiců a Pomořanů v 9.-10. stol. a polabských Srbů a Lužičanů v téže době. Tato etapa se výrazně projevila také u východních Slovanů, kde se před 9. stol. vytvořil větší počet knížectví (u Poljanů, Severjanů, Drevljanů, Dregovičů, Krivičů, Radimičů a Vjatičů). Základním předpokladem vzniku těchto přechodných útvarů bylo "kořistění a obsazování nových území", (s. 203), nejednou za účasti jiných etnik (Bulharů, Avarů, Alanů, Normanů).

Druhou etapu charakterizuje autor jako období zformování a konsolidace raně feudálních států a zařazuje do ní Bulharsko (od počátku 9. stol.) a Kyjevskou Rus (od poslední třetiny téhož věku), dále státy Moravanů a Chorvatů (jižních) od počátku 9. stol. Právem však dodává, že šlo o státy, které se během 9. století ještě dotvářely. Státní útvary: srbský, český, polský a obodritský přibýly podle autora až v 10. století. V tomto přehledu chybí stát korutanský (slovinský), který se vytvořil již ve 2. polovině 8. století.

Hospodářský a společenský systém těchto raných států se opíral o exploataci svobodných, ale na panovníkovi závislých lidí, kteří byli nuceni mu odvádět (v naturáliích a služebnostech) "veřejnoprávní feudální rentu", od níž autor odlišuje "soukromoprávní pracovní rentu otroků a nevolníků", která závisela na produkci ze "soukromého pozemkového vlastnictví dynastie a soukromoprávní držby velmožů" (s.

205). Moderní rozlišování veřejného a soukromého práva - stejně jako držby a vlastnictví - se tu promítá do raných epoch etatizace. Lze vůbec u otroků mluvit o rentě ve smyslu právním?

Teprve ve třetím období vývoje slovanských států se podle autora počaly objevovat "prvky soukromoprávních feudálních vztahů" (s. 205). Domácí produkce, která zabezpečila vznik státní organizace, se po určitém období stala nedostatečnou pro další potřeby rozvoje společnosti. Krizi řešily státy výbojem za účelem získání kořisti, pracovních sil (zajatců) a daní, což přispívalo k rozvoji domácí ekonomiky. Vznikaly rozlehlé říše. Autor má na mysli Bulharsko a Moravu v 9. stol., Chorvatsko, Čechy a Polsko v 10. a Obodritsko v 11. věku, přičemž rozeznává tři stupně připoutání podřízených zemí k ústřednímu státu: 1) odvádění daní, 2) obsazení země posádkami vládnoucího státu, 3) úplné zapojení ovládaných zemí do systému ústředního státu (přeměna říše v soustátí). Tohoto 3. stupně podle autora nedosáhla plně ani bulharská říše, ani Velká Morava (která přesáhla jen druhý stupeň přeměny říše v soustátí), ani česká říše; zčásti jej uskutečnila polská a plně ruská říše, která názorně ilustruje všechny stupně tohoto vývoje a u níž lze nejprůkazněji sledovat nejen vytvoření říše, ale i čtvrtou etapu etatizace, tj. přeměnu říše v soustátí vyspělého středověku.

V částečném rozporu s tímto výkladem je tvrzení autora (v dalším odstavci na s. 206), že "toto čtvrté stadium etatizace lze konečně pozorovat také ve vývoji českého státu, který si po krizi na počátku 11. století přisvojil Moravu, nebo státu polského ve druhé polovině století". Tento názor mám za správnější. Je též nepochybné, že třetí etapa znamenala "ekonomické a mocenské posílení ústředního státu říše." Rozpad říší, z nichž dále existoval původní ústřední stát, způsobil oslabení jeho moci a vedl k "faktické alodizaci držeb velmožů a vytvoření podmínek pro soukromoprávní feudální vztahy". Převaha těchto vztahů signalizovala podle autora již čtvrtou etapu vývoje státních útvarů, kterou autor klade většinou do 11., v méně případech do 12. stol. Soudí, že "v plné míře lze zde hovořit o druhé, progresivnější fázi raného feudalismu, i když pouze tato fáze byla nepřesně jako jediná teprve považována za raný feudalismus" (s. 207). Tímto způsobem shrnul spisovatel v závěru své práce vývoj slovanských předstátních a státních útvarů do 4 etap etatizace a dvou fází epochy raného feudalismu: jeho první fáze (etapy II-III), a druhé "progresivnější" fáze (etapa IV).

Na konci knihy je stručné resumé v jazyce ruském a anglickém a obsáhlý rejstřík zeměpisný, jmenný a věcný. Uprostřed spisu najde čtenář dvě mapy ilustrující v hrubých rysech rozmístění slovanských států okolo r. 890 a 1050.

Četba spisu není lehká. Je to způsobeno jednak množstvím shromážděného historického materiálu, který je citován často v původním znění pramenů, jednak zhuštěným slohem autora, který charakterizuje svou práci jako "analyticko-syntetický obraz o politickém, společenském a státním vývoji slovanských státních útvarů" (viz jeho spis "Geneze feudální společnosti" pt., 1987, s. 8). Po mém soudu syntéza převažuje. Při teritoriálně i chronologicky širokém záběru práce to jinak ani není možné. I když nemohu souhlasit se všemi jednotlivostmi výkladu, neváhám prohlásit recenzovanou práci za velmi pilný a mimořádně podnětný přínos k historiografii a ty-

pologii raných slovanských států, který nutí čtenáře k přemýšlení a přehodnocení mnohých v dosavadní historiografii ustálených názorů.

© Hynek Bulín, 1991